

घटक - १

मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभकाळ ते इ. स. १२०० पर्यंत

अ) विवेकसिंधूपूर्वकालीन रचना :

कुवलयमाला, मानसोल्लास, राजमतिप्रबोध, अमरनाथसंवाद, गोरक्षगीता इ.

ब) मराठीतील आद्य ग्रंथकार मुकुंदराज यांची रचना :

विवेकसिंधू, पवनविजय, परमामृत

क) मराठीतील आद्य कवयित्री महदंबा यांची रचना :

धवळे (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध), मातृकी रूक्मिणी स्वयंवर

१.१ उद्दिष्टे

- मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा कालखंड याचा परिचय होईल.
- भाषा आणि संस्कृतीच्या संदर्भात मध्ययुगीन वाङ्मयाचा अभ्यास करणे.
- मध्ययुगीन गद्य, पद्य वाङ्मय निर्मितीच्या प्रेरणा जाणून घेणे.
- सामाजिक सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांचा वाङ्मयनिर्मितीच्या संदर्भातील प्रेरणांचा अभ्यास करणे.
- मध्ययुगीन मराठी साहित्याचा अभ्यास करणे.

१.२ प्रास्ताविक :

महाराष्ट्र ही संताची आणि वीरांची भूमी आहे. संतत्व आणि वीरत्व हे मराठी मनाचे दोन महत्त्वाचे गुणधर्म असून यांचे प्रतिबिंब मराठी वाङ्मयात उमटलेले आपणास दिसून येते. मराठी मन आणि मराठी संस्कृती यांची साक्ष देणाऱ्या मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप आपणास पाहावयाचे आहे. याआधी आपणास महाराष्ट्राची आणि मराठी भाषेची परंपरा प्रथम पाहावी लागेल.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास हा महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण इतिहासाचे एक प्रमुख अंग असून हा इतिहास महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन विचार विकासावर प्रकाश टाकणारा आहे. 'महाराष्ट्र' हा प्रथम उल्लेख एरणगावी सापडलेल्या इ. स. ७८२ च्या स्तंभालेखात सापडतो. (शके ३६५ चिनी प्रवासी हु एन त्संग, इ. स. ६२९ ते ६४५) याने महाराष्ट्राचा उल्लेख 'मोहोलाश' असा केला आहे. महाराष्ट्र हे नाव कसे पडले याविषयी वेगवेगळी मतमतांतरे आहे. महाराष्ट्राचा उल्लेख वररूचीच्या प्राकृत व्याकरणात आला असून या देशाच्या

भाषेला 'महाराष्ट्री' असे नाव आहे. 'महारांचे राज्य म्हणून महाराष्ट्र' अशीही एक व्युत्पत्ती कथन केली जाते. म. म. काणे यानी 'महान राष्ट्र ते महाराष्ट्र' अशी एक गुणवाचक व्युत्पत्ती मांडली तर नाणेघाट, भाजे, कार्ले, कान्हेरी येथील शिलालेखात 'महाराठी' (महाराथी) 'महारिणी' अशी विशेषणे आढळतात. तर महारथ किंवा 'महारठ' या लोकांचे राष्ट्र ते महाराष्ट्र अशीही एक व्युत्पत्ती आहे. महाराष्ट्र म्हणजे मोठे राष्ट्र, महारथी म्हणजे मोठा योद्धा. यावरून महारट्ट - महरट्ट - महाराष्ट्र असे वेगवेगळे अर्थ संशोधकांनी लावलेले दिसून येतात. मोल्सवर्थकोशाच्या प्रस्तावेत डॉ. जॉन विल्सन यांनी महारांचे राष्ट्र ते महाराष्ट्र असा उल्लेख केला आहे. डॉ. ओपर्ट यांनीही या मतास पुष्टी दिली आहे. त्यांच्या मते महाराष्ट्राचे जुने नाव मल्लराष्ट्र, महाराष्ट्र म्हणजेच मार. मार - महार - म्हार राष्ट्र - महाराष्ट्र. डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांनीही या मताचा पाठपुरावा केला आहे. तर 'मन्हाटी संस्कृती; काही समस्या' या ग्रंथात शं. बा. जोशी म्हणतात, 'या देशाचे नाव महाराष्ट्र नसून मरहट्ट असे असावे. मरहट्ट हा शब्द कानडी असून त्याचा अर्थ मर = झाड, हट = प्रदेश झाडी मंडळ म्हणजे जंगलयुक्त प्रदेश असा आहे. हाटी धनगर लोकांचा झाडीयुक्त देश म्हणजे मरहट्ट. एकूणच महाराष्ट्री - महारट्टी - मरहट्टी - मन्हाटी - मराठी हे भाषानाम देशनामाशी व लोकनामाशी सुसंगत असल्याने आपण ते मान्य करू शकतो.

या महाराष्ट्र देशात मराठी भाषा कशी अवगत झाली, याविषयी पुढीलप्रमाणे अंदाज करता येतो. नाग लोक दक्षिण प्रांतात आले. त्यावेळी ते वैदिक अपभ्रंश बोलत असत. याचा काळ शके पूर्व ३२०० ते शके पूर्व १००० हा होता. पूर्व ६०० ते ७०० च्या सुमारास राष्ट्रीय, वैराष्ट्रीय, महाराष्ट्रीय असे तीन संघ किंवा लोक इकडे आले. यांच्या एकत्रिकरणाने मरहट्ट किंवा मराठे झाले. महाराष्ट्री लोक महाराष्ट्री भाषा बोलत. वैदिक यांच्या मिश्रणाने मराठी भाषा संस्कृत - प्राकृत - अपभ्रंश + महाराष्ट्री या क्रमाने प्रवर्तित होत गेलेल्या भाषाप्रवाहाशीच आपली मराठी भाषा निगडित आहे हे सिद्ध झाली.

मराठी भाषेच्या उपपत्तीच्या संदर्भात विचार करत असताना ताम्रपट, शिलालेख आणि ग्रंथ यांचा आधार घ्यावा लागतो. शके ६०२ मधील चिकुर्डे येथील ताम्रपटात मराठीविषयी काही शब्द मिळतात. इ. स. ६९९ (श. ६२१) च्या चिकुर्डे येथील ताम्रपटात 'करवून', 'करीत' यांसारखे मराठी शब्द सापडतात. इ. स. १०१२ (९३४) च्या अक्षीच्या शिलालेखात मराठी वाक्य मिश्र स्वरूपात आढळते. तर इ. स. ९८३ (इ.स. ९०५) मधील म्हैसूर येथील श्रवणबेळगोळच्या शिलालेखातील मराठीचे पहिले लिखित वाक्य आढळते. याचा अर्थ असा की, दहाव्या शतकात मराठी ही बोलीच्या आणि लोकभाषेच्या स्वरूपात याचा होत होती. पळसदेव येथील शिलालेख हा शके १०७९ मधील आहे. हा राष्ट्रकुटांच्या राजवटीतील असून या काळी मराठी भाषा प्रचलित होती, असे दिसते. परळचा शिलालेख हा शके ११०९ मधील आहे. यात दोन ओळी मराठीत आहे. तर पाटणचा शिलालेख शके ११३२ मधील असून पंढरपूर येथील चौऱ्याऐंशीचा शिलालेख शके ११९५ असून त्यात मंदिराच्या जिर्णोद्धारसाठी दिलेल्या देणग्यांचा उल्लेख आहे.

शके १४० च्या कुंडल (जि. सोलापूर) येथील शिलालेखावर तीन ओळी असून शेवटची ओळ मराठीत आहे. या शेवटच्या ओळीवरून मराठीचा पहिला ज्ञात असा वाक्यरूप आविष्कार इ.स. १०१८ ठरतो. तर शके ७०० मध्ये उदयोनसुरी याने रचलेल्या 'कुवलयमाला' या ग्रंथात मरहट्ट भाषेचा उल्लेख आहे. तसेच राजशेखरचा 'कर्पूरमंजिरी' या नाटकात महाराष्ट्री भाषा आहे. राजशेखरचा 'काव्यमीमांसा' हा ग्रंथ महाराष्ट्रात आहे. यानंतर साधारणतः २०० वर्षांनी या भाषेचे अपभ्रंशी प्रकार सिद्ध झाले. महाराष्ट्री अपभ्रंश हा शके १००० मध्ये सोमेश्वराने लिहिलेल्या 'मानसोल्लास' किंवा 'अभिलषितार्थ चिंतामणी' या ग्रंथात मराठी भाषेची शब्दरूपे व मराठी पद्येही दिसून येतात.

यानंतरचे व ज्ञानेश्वरीच्या काळापर्यंतचे असे शिलालेख व ताम्रपटांचे पुरावे तीस पेक्षा अधिक उपलब्ध झाले आहेत. (म.वा. इ. खंड १, पृष्ठे ११९-१२०) यावरून मराठी शब्दांची योजना होत गेल्याचे दिसून येते. एकूणच असे म्हणता येईल की, मराठी ही दहाव्या, अकराव्या शतकात लोकभाषा म्हणून महाराष्ट्रात रूढ होताना दिसते. यादवपूर्व उत्तर चालुक्यांच्या कारकिर्दीतील शिलालेख मराठीत सापडत नाहीत. उलट संस्कृत भाषेबरोबर देशभाषा म्हणून कानडीचा अवलंब त्यांच्या शिलालेखातून केल्याचे आढळून येते. यावरून निष्कर्ष असा निघतो की, मराठीचा जन्मकाळ नवव्या -दहाव्या शतकाच्या पलीकडे घेऊन जाता येत नाही. मराठी भाषेसंदर्भात पुरावे प्रांथिक पुरावे तर सरळ-सरळ बाराव्या शतकामध्येच आढळतात.

मराठी भाषेसंदर्भातील पूर्वपरंपरा ग्रीयर्सन स्टेनकोनौ व चि.वि. वैद्य यांनी 'संस्कृत-महाराष्ट्री-मन्हाटी' अशी पुरस्कृत केली होती. अपभ्रंश भाषेतील उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांमुळे त्यामध्ये आता जैन अपभ्रंशाचा दुवा मान्य करावा लागतो. महाराष्ट्री अपभ्रंश व मध्ययुगीन मन्हाटी यांच्या तौलनिक अभ्यासावरून उच्चार, प्रत्यय व शब्दसिद्धी ही भाषेची तीन प्राणभूत अंगे मराठीने साक्षात अपभ्रंशापासून उचलले आहेत. हे अभ्यासकांनी स्पष्ट केले आहे. (यादवकालीन मराठी-डॉ. शं. गो. तुळपुळे) मात्र 'मराठी भाषा म्हणजे अपभ्रंशाचा अपभ्रंश नसून 'संस्कृत' चा संस्कार झालेला उत्क्रांत स्वरूपातील अपभ्रंश आहे' हे मराठीतील तत्सम शब्द आणि उच्चारातून सरळपणा यावरून स्पष्ट केले.

१.३ विवेसिंधूपूर्वकालीन रचना :

'विवेकसिंधू' हा मराठीतील पहिला ग्रंथ शके १११० मध्ये रचला गेला. पण मध्यंतरीच्या काळात 'विवेकसिंधू' सारखा ग्रंथ दिसत नाही. मात्र या मधल्या काळात असे वाङ्मय मराठीत झालेच नाही असे म्हणता येत नाही. कारण बाराव्या शतकात जर आपणास काव्यगुण आणि तत्त्वज्ञान यांनी परिपूर्ण असे ग्रंथ सापडतात. तर यापूर्वी ग्रंथरचना मराठीत झालेली असणे शक्य आहे. पण ती आज उपलब्ध नाही. ओवी, गाणी, स्तोत्रे, लोकगीते, कथा,कहाण्या या स्वरूपातही वाङ्मय उपलब्ध असणार आहे व त्यातून हळूहळू विवेकसिंधू सारखा किंवा ज्ञानेश्वरी सारखा ग्रंथ निर्माण होण्यास आवश्यक अशी भाषिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक पार्श्वभूमी तयार झाली. यातच शंका नाही.

मराठी भाषेतील साहित्यावर संस्कृत वाङ्मयाचा प्रभाव असल्याचे दिसते. कारण मराठी ही भाषा बोली स्वरूपात असली तरी संस्कृत भाषा ही ग्रंथभाषा आणि ज्ञानभाषा होती. तिच्यातील विचार जनसामान्यांना उपलब्ध करून देण्याच्या प्रेरणेतूनच मराठीतून रचना झाल्याचे दिसते. उदा. श्रीपतीने लिहिलेला 'ज्योतिषरत्नमाला' हा ग्रंथ प्रथम संस्कृतमध्ये लिहिला गेला. त्यानंतर या ग्रंथावर टीका लिहिली गेली. ज्योतिषरत्नमाला हा संस्कृत ग्रंथ श्रीपतीभट्ट यांनी लिहिलेला आहे. हा ग्रंथ शके ९६१ च्या सुमारास लिहिला गेला असल्यामुळे त्यामध्ये ज्योतिष या विषयावर अनेक रचना संस्कृत भाषेतून केलेल्या आहेत. त्या संदर्भात डॉ.श्री.र. कुलकर्णी यांनी 'प्राचीन मराठी गद्य: प्रेरणा आणि स्वरूप' या ग्रंथात पुढील मत मांडले आहे. 'ज्योतिषरत्नमाला' या ग्रंथावरील मराठी टीकेने मराठी वाङ्मयास लिखित स्वरूपाचा प्रारंभ झाला असून मराठी भाषेतला पहिला ग्रंथ हाच ठरतो.

दशके ५०० ते ९६१ या कालखंडातील एकही साधन उपलब्ध नाही. सन ७८० च्या सुमारास उद्योतनसुरीने 'कुवलयमाला' नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथात अठरा देशी भाषांच्या उल्लेखाबरोबर 'मरहट्ट' भाषेचा उल्लेख आलेला आहे. दिण्णले, गहिल्ले, उल्लविरे तत्थ मरहट्टे माणसाचे व त्याच्या भाषेचे वर्णन कवी पुढील ओळीमध्ये करतो,

“दढमह सामलंगे सहिरे अहिमाणं कल्लहसीले दिण्णले गहिल्ले उल्लविरे तत्थ मरहट्टे ॥”

७ व्या शतकाच्या सुमारास असलेली दिण्णले, गहिल्ले ही शब्दरूपे मराठीचे वैशिष्ट्यच व्यक्त करतात.

यानंतर नवव्या शतकाच्या अखेरीस झालेल्या राजशेखरच्या 'कर्पूरमंजिरी' नावाच्या नाटकात महाराष्ट्री भाषा आहे. ५ व्या शतकातील 'नारदस्मृती' या संस्कृत ग्रंथात संस्कृत, प्राकृत याबरोबरच देशी भाषा असा एक उल्लेख आहे. तसेच चालुक्यवंशीय दुसऱ्या विक्रमादित्याचा मुलगा सोमेश्वर याने इ.स. ११२९ मध्ये लिहिलेल्या 'मानसोल्लास' किंवा 'अभिलषितार्थचिंतामणी' नावाच्या संस्कृत ग्रंथात महाराष्ट्रीय स्त्रियांच्या ओव्यांचा उल्लेख सापडतो. यानंतर अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात यशचंद्र नावाच्या एका जैन ग्रंथकाराने रचलेल्या राजमतिप्रबोध या संस्कृत नाटकात मराठी भाषेचा उपयोग केला आहे. या नाटकात राजमती या नायिकेचे वर्णन मराठीत केले आहे. त्याने तिला 'महाराष्ट्रीक' असे म्हटले आहे.

१.४ आद्यकवी मुकुंदराज :

देवगिरीच्या यादवराजां (इ.स. ११७८-इ.स. १२१८) च्या कारकीर्दीत मराठी वाङ्मयाचा गौरवशाली प्रारंभ ग्रंथरूपात झाला. भिल्लम राजाने महाराष्ट्रात यादवांच्या राज्यांची प्रस्थापना केली. देवगिरी येथे राजधानी स्थापन केली. तो मराठी भाषेतील आद्यकवी मुकुंदराज यांच्याच कारकीर्दीत होऊन गेला. याचा पुत्र जैत्रपाळ व जैत्रपाळाचा पुत्र सिंघणराजा होय. यांच्याच कुळात पुढे कृष्णदेवराय यादव, महादेवराय यादव व रामदेवराय होऊन गेले. पंथीय वाङ्मय, ज्ञानदेवांचे वाङ्मय, यादवांच्या राज्यात निर्माण झाले.

हेमांडपंताचा 'चतुर्वर्गचिंतामणी' हा ग्रंथ याच काळातील आहे. देवगिरीच्या यादवांच्या इतिहासापासून मराठी भाषा व साहित्य यांचा इतिहास सुरू होतो.

विवेकसिंधू हा मराठीतील पहिला ग्रंथ शके १११० मध्ये रचला गेला. 'विवेकसिंधू' सारखा ग्रंथ मध्यंतरीच्या काळात दिसत नाही. या काळात मराठी भाषेत वाङ्मयनिर्मिती झाली नाही असे म्हणता येत नाही. या ग्रंथरचनेपूर्वीही मराठीत ग्रंथरचना होत असली पाहिजे. पण ती आज उपलब्ध नाही. ओवी, गाणी, स्तोत्रे या स्वरूपात हे वाङ्मय उपलब्ध असावे व त्यातून हळूहळू विवेकसिंधू सारखा किंवा ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथ निर्माण होण्याला आवश्यक अशी भाषिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक पार्श्वभूमी तयार झाली.

विवेकसिंधू व लीळाचरित्रासारखे महानुभावांचे वाङ्मय निर्माण तत्कालीन सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थिती ही कारणीभूत आहे. या काळात तत्त्वज्ञानपर आणि धार्मिक लेखनाच्या क्षेत्रात संस्कृत भाषेचे वर्चस्व होते. या लोकांसाठी त्यांच्याच भाषेत असे साहित्य निर्माण होणे आवश्यक होते. ती काळाची गरज होती. तसेच यज्ञयाग, क्षुद्र, देवतांची उपासना, व्रतवैकल्ये, जातीयता, वर्णवर्चस्व यांनी सर्व समाज बोकाळला होता अशा समाजापर्यंत अद्वैत तत्त्वज्ञान पोहोचवणे अगत्याचे होते. म्हणून मुकुंदराजांनी उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान मराठीत आणले. भक्ती, ज्ञान वैराग्य यांचे महत्त्व प्रतिपादन करून मराठी भाषेचा पुरस्कार केला. तर चक्रधर स्वामींनीही मराठीचा सार्थ अभिमान बाळगून आपल्या द्वैती तत्त्वज्ञानाचा प्रसार केला. अनेक देवतावाद, वर्णवर्चस्व, यज्ञयाग, हिंसा, कर्मकांड यांचा निषेध करून संपूर्ण अहिंसा व कडकडीत वैराग्य यांचा पुरस्कार केला. ज्ञान आणि भक्ती यांचा समन्वय साधला. या सर्वांसाठी, जाणीवपूर्वक लोकभाषेचा (मराठीचा) पुरस्कार या कालखंडातील वाङ्मयनिर्मितीच्या या प्रमुख प्रेरणा आहेत म्हणून मुकुंदराजांची वाङ्मयनिर्मिती आणि यांची ओळख आपण करून घेणार आहोत.

मुकुंदराज हे मराठी भाषेतील कवी असून त्यांच्या स्थळकाळाबद्दल संशोधकांमध्ये मतभेद आहेत. या कवीचे चरित्रही अज्ञात आहे. 'विवेकसिंधू' मध्ये या ग्रंथाचा कालनिर्देश करणारी ओवी पुढील प्रमाणे आहे. "शके अकराशे दोहोत्तर। साधारण संवत्सर। तै राजा शारंगधर। ग्रंथ उभार ते जाला।।" या ओवीनुसार शके १११० म्हणजे इ.स. ११८८ हा या ग्रंथाचा निर्मितीकाळ मानला जातो. परंतु सदरची ओवी विवेकसिंधूच्या सर्व उपलब्ध प्रतीमध्ये सापडत नाही. तसेच या ओवीत सांगितल्याप्रमाणे शके १११० ला साधारण संवत्सर येत नाही. विवेकसिंधूची भाषाही थोडी ज्ञानेश्वरांनंतरची वाटते. त्यामुळे या ग्रंथाला आद्यत्वाचा मान देण्याबद्दल संशोधकात मतभेद आहेत. साधारण संवत्सर शके १११२ ला येतो असे रा. पांगारकर म्हणतात. (पांगारकर ल. रा., मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला, पृ. ३९१) वि.ल.भावे, शं.गो. तुळपुळे, डॉ. रा. द. रानडे यांनीही अशी शंका उपस्थित केली आहे. मात्र प्रा. सुरेश म. डोळके यांनी अनेक कालगणना पद्धतीचा अभ्यास करून सिद्ध केले आहे की, शके १११० मध्ये साधारण संवत्सर अचूक येतो. (प्रा. डोळके सुरेश, म. नवभारत, मे १९६०, पृ. ४८) कृ.पा.

कुलकर्णीही शके व संवत्सराचा मेळ तंतोतंत बसतो असे म्हणतात.(कुलकर्णी कृ. पा., विवेकसिंधू : प्रस्तावना, पृ. ७६) भाषिक दृष्ट्याही या ग्रंथाचे प्राचीनत्व प्रा. सुरेश म. डोळके व कृ. पा. कुलकर्णी यांनी सिद्ध केले आहे. 'विवेकसिंधू' ग्रंथ तत्कालीन परंपरात लोकप्रिय असल्याने मौखिक स्वरूपात त्यांचे अर्वाचिनीकरण झाले आहे. त्यामुळे त्याचा आद्यत्वाचा मान काढून घेता येत नाही. पण या ग्रंथाचे पूजन, पठन, मनन सर्व पंथीयांकडून होते, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्या अर्थी ते भिन्न पंथ सुरू होण्यापूर्वीच हा ग्रंथ निर्माण झाला असला पाहिजे. असे स्पष्ट करून डॉ. नसिराबादकरही या ग्रंथाला आद्यत्वाचा मान देतात. (नसिराबादकर ल. रा., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, पृ.५) त्यामुळे शके १११० हा 'विवेकसिंधू' चा रचनाकाळ आहे व तो मराठीतील आद्यग्रंथ आहे, असे मानावयास हरकत नाही.

मुकुंदराजांच्या स्थळाबद्दलही संशोधकात मतभेद आहेत. "वैन्यगंगेचिये तीरी। मनोहर अंबानगरी। तेथ प्रकटले श्रीहरी। जगदीश्वरू ॥" यातील वैनगंगा नदी कोणती? अंबानगरी म्हणजे भंडारा जिल्ह्यातील वैन्यगंगा नदीच्या काठी असलेले 'आंभोरे' हे होय, असे मत आजगावकर, कृ. पा. कुलकर्णी, रा. चिं. ढेरे, डोळके यांनी मांडले आहे. तर शं.गो. तुळपुळे, मोडक, कानोले यांनीही अंबानगरी म्हणजे बीड जिल्ह्यातील बाणगंगेच्या काठी असलेले 'अंबेजोगाई' हे होय असे मत मांडले आहे. मुकुंदराज झाडीमंडळीतील असावेत असेही एक मत आहे. (झाडीमंडळी-बुलढाणा जिल्ह्यातील राजूर घाटाजवळील प्रदेश) हरिनाथ-रघुनाथ-मुकुंदराज ही मुकुंदराजांची गुरुपरंपरा असून त्यांच्या आयुष्यातील बऱ्याच घटना आंभोरे या ठिकाणी घडल्या आहेत. मुकुंदराजांचे परात्पर गुरू हरिनाथांचा अवतार त्यांनी केलेल्या होमातून प्रकट झालेला शंभू, हरिनाथांना लागलेली समाधी, रामचंद्रांनी मुकुंदराजांना केलेला उपदेश या घटना आंभोऱ्यास घडल्या असून, मुकुंदराजांनी आपला विवेकसिंधू हा ग्रंथही आपल्या गुरूंच्या समाधीजवळ आंभोऱ्यास लिहिला. हरिनाथ आणि रामचंद्र यांच्या समाधीही आंभोऱ्यास आहेत. आंभोरे येथील हरिनाथ संप्रादायाच्या मठात यांच्या शिष्यपरंपराही सापडतात. यावरून मुकुंदराज हे आंभोऱ्याचे असावेत हे स्पष्ट होते. मुकुंदराजांची समाधी भोपाळजवळील खेडले या गावी आहे. मुकुंदराजांनी आपला ग्रंथ ज्या जैत्रपाळ राजाला उद्देशून लिहिला; तो यादव घराण्यातील राजा होय.

१.४.१ मुकुंदराजांची गुरुपरंपरा :

'विवेकसिंधू' च्या उत्तरार्धातील १८व्या प्रकरणात मुकुंदराजांनी आपल्या गुरुपरंपरेविषयी माहिती दिली आहे. मुकुंदराज म्हणतात, "आदिगुरू श्री आदिनाथु। तैथौनि श्रीहरिनाथु। तेयाचा शिष्य श्रीरघुनाथ जो गुणसिंधु ॥" या प्रमाणे श्री आदिनाथ-श्रीहरिनाथ-श्रीरघुनाथ (श्रीरामचंद्र) मुकुंदराज अशी ही गुरुपरंपरा दिसते. श्री हरिनाथाने बारा वर्षे अनुष्ठान करून पार्वतीसह शंभूला प्रसन्न केले. अंबानगरीमध्ये मोठा यज्ञ केला. त्या होमातून श्री आदिनाथ प्रकट झाले व त्यांनी हरिनाथाला दर्शन दिले. आदिनाथाच्या दर्शनाने मोठी तन्मयावस्था श्रीहरिनाथाला प्राप्त झाली. या प्रसंगाचे सविस्तर वर्णन मुकुंदराजांनी केले आहे.

आपले गुरू रघुनाथ यांचे वर्णन करताना मुकुंदराज म्हणतात, “राम गुणाचा सागरू। महिमेचा मेरू। ब्रह्मविद्या देता उदारू। तोचि ऐकू॥” मुकुंदराजांनी ज्या वाङ्मयीन कामगिरीद्वारा मराठी साहित्याची मुहूर्तमेढ रोवली, तिचा परिचय करून घेणे महत्त्वाचे आहे.

१.४.२ विवेकसिंधू :

‘विवेकसिंधू’ हा मुकुंदराजांचा महत्त्वाचा प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. ब्रह्मतत्त्वनिरूपण हा या ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय आहे. हा ग्रंथ ओवीवृत्तात असून ही ग्रांथिक ओवी आहे व साडेतीन चरणी आहे. यात तत्त्वज्ञानाचे निरूपण गुरुशिष्यसंवाद रूपाने केले आहे. मुकुंदराजांच्या मते चांगले शिष्य म्हणजे ते “ब्रह्मरसाची मूस। ज्ञानरत्नांची मांदुस। गुरूसी स्फुरे भडस।” उपदेशाविषयी नवे थोर शिष्यामुळे गुरूस उपदेश करण्यास उल्हास वाटतो. तापपत्राने गांजलेला शिष्य गुरूंना शरण जातो तेव्हा शरण आलेल्या शिष्याला गुरू उपदेश करतात. गुरुशिष्याच्या नात्याचा आविष्कार, शिष्याच्या उद्दारासाठी गुरूंना वाटणारी तळमळ इ. गोष्टी गुरुशिष्य संवादातून स्पष्ट होतात. येथे ब्रह्मसुखाचा स्वानंद गुरुशिष्यांच्या संवादातून प्रकट झाला आहे. त्याशिवाय मोक्ष नाही. यासंदर्भात मुकुंदराजांची पुढील ओवी चिंतनीय आहे.

“वेदशास्त्र पुराण। तेया बोलावे अधःपतन

जेया नाही ज्ञान। गुरुपरंपरेचे॥

म्हणौनि शिवादी गुरुपरियत। जाणावे अवधूत॥

अमूर्त मूर्तिमंत। परब्रह्म जे॥”

मुकुंदराजांनी फक्त गुरुमंत्राचा उपदेश करणाऱ्या गुरूंचा निषेध केलेला आहे. चौदाव्या प्रकरणात त्यांनी हे गुरुस्तोत्र गायले असून त्याबरोबर त्यांनी गुरुपरंपरा विशद केली आहे. प्रत्येक प्रकरणाची सुरुवात त्यांनी ‘श्री रामचंद्राय नमः’ या शब्दात करून गुरूस नमन केलेले आहे. मुकुंदराजांनी ज्ञानमुलके भक्तीला फार मोठे स्थान दिले आहे.

“भक्ति ज्ञान वैराग्य। हे श्रवणाचे सौभाग्य

भवरोगिया आरोग्य। तेणेचि औषध”

अशा शब्दांमध्ये त्यांनी भक्तीचा पुरस्कार केलेला आहे. देहजन्माची कथा ही त्यांनी बीभत्स स्वरूपात अत्यंत परिणामकारक रित्या मांडली आहे. पाचव्या प्रकरणामध्ये परमेश्वर वर्णन अत्यंत कलात्मकरित्या मांडलेले आहे. अविद्या व माया यांचे विवरण त्यांनी आपल्या विवेकसिंधूमध्ये केले आहे. तर सतराव्या प्रकरणामध्ये सत्-चित आनंद या तीन गुणांचे स्पष्टीकरण केले आहे तर शेवटच्या अठराव्या प्रकरणात मुकुंदराजांनी पुन्हा एकदा गुरुमहिमा मुक्तवाणीने वर्णन केलेला आहे. आदिनाथ - श्रीहरी - श्रीरामचंद्र ही आपली गुरुपरंपरा सविस्तरपणे मांडली आहे.

मुकुंदराजांचा 'विवेकसिंधू' हा ग्रंथ परमार्थ विषय आणि ब्रह्मनिरूपणाच्या असल्यामुळे त्यामध्ये काव्य अथवा कलात्मकता फारशी आढळत नाही. ग्रंथाची ओवी महानुभावीय व ज्ञानेश्वरीय ओवीप्रमाणेच साडेतीन चरणांची आहे. कवीने वर्णन केलेले दृष्टांत लक्षणीय स्वरूपाचे आहेत. दृष्टांतांच्या रूपाने काव्यात सुलभता व रसमयता प्राप्त झाली आहे. आपले मन्हाटे ओबडधोबड असले तरी रसमय आहेत. त्यात विवेकाचा झळाळा आहे हे सांगताना मुकुंदराज म्हणतात, "म्हणोनि विवेकसिंधु येणे नावे । ग्रंथ की जैल स्वानुभवे । तन्ही श्रोती अवधीन द्यावे । म्हणे मुकुंदराजु ॥ गुरुशिष्याचेनि संवादे । जै बोलिजैल विनोदे ते आइकतु आनंदे । महानुभवे ॥" या ग्रंथाच्या श्रवणाने सायुज्यमुक्ती सहजासहजी मिळेल. याच देहामध्ये मुक्तीचा सोहळा उपभोगता येईल. "येचि देही येचि डोळां । भोगिते मुक्तीचा सोहळा ।" एवढेच नव्हे तर, मुकुंदराज पुढे म्हणतात, "विवेकसिंधु भीतरी । जो मुमुक्षु अवगाहन करी । ते यासि सेवि श्रीहरी । भेटे साक्षात्कारे ॥ विवेकसिंधुची शद्वरत्ने । जरि कंठी धरिजेती प्रेतने । तरी जनकाचिये महिमाने । श्लाघ्यता होये ॥" संपूर्ण ग्रंथात आत्मविचारच असल्यामुळे येथे केवळ शांतरस अथवा ब्रह्मरसच आहे केवळ परब्रह्मच रसपूर्ण आहे. असा मुकुंदराजांचा स्वानुभव आहे. "शृंगारादिक नवरस । ते हि जेथे आर्तविरस । ते परब्रह्म येक रस । जाणावे योगिराजे ॥" हा ग्रंथ आपण वेदशास्त्रे, उपनिषदे यांच्या मंथनातून रचला आहे. असे मुकुंदराज सांगतात. "तैसे उपनिषदाचे निर्मयन । करौनि केला ग्रंथ निर्माण ।" किंवा "वेदशास्त्राचा मथितार्थ । मिया बोलीला हा परमार्थ ।"

सर्वसामान्यांना ब्रह्मप्राप्ती व्हावी म्हणून हा ग्रंथ मन्हाटी भाषेत लिहिला गेला. अल्पबुद्धीमुळे जे सर्वसामान्य लोक शास्त्र जाणू शकत नाहीत. उपनिषदे, भगवद्गीता, अनुगीता इ. ग्रंथ संस्कृत भाषा ज्यांना येत होती तेच लोक या ग्रंथाचे वाचन करत असत. मात्र त्यांच्याजवळ योगधारणेची शक्ती नाही व प्रबळ तर्कही नाही. अशा लोकांबद्दल कणव येऊन मुकुंदराजांनी हा ग्रंथ त्यांच्याच मराठी भाषेत लिहिला. वेदशास्त्रांतील पारमार्थिक ज्ञान मराठीतून ग्रहण करण्यास काय हरकत आहे? "वेदशास्त्राचा मथितार्थ । मन्हाटिया जोडे फलितार्थ तरि चतुरी परमार्थ । का नेघावा?" पारमार्थिक ज्ञान मातृभाषेतून (बोली भाषेतून) घेतल्यास ते अधिक परिणामकारक होते. हे येथे सूचित केले आहे. मराठी भाषा असली तरी येथे 'उपनिषदांचीच राहाटी' आहे असे मुकुंदराज म्हणतात.

कृ.पा. कुलकर्णी यांनी विवेकसिंधूचा लेखनकाल शके ११०९ निश्चित केला आहे. या ग्रंथाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटी केलेल्या "मज श्वासोन्मेषाचाही श्रमु । तेथ कासेया ग्रंथाचा उदेमु । परि फळला मनोधैर्य । सदैवाचा ॥" या वर्णनावरून मुकुंदराजांनी वृद्धावस्थेत हा ग्रंथ लिहिला आहे हे स्पष्ट होते. 'विवेकसिंधू' चे पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. या ग्रंथातील एकूण ओवीसंख्या १६९८ आहे. 'विवेकसिंधू' हा शास्त्रीय आणि वाङ्मयीन ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचा वेदांत आणि अध्यात्मशास्त्र हा मुख्य विषय आहे. 'योगवसिष्ठ भागवत', 'भगवद्गीता', 'ब्रह्मपुराण', 'विष्णुपुराण', 'गुरुगीता', 'उपनिषदे', 'वेदान्तशास्त्र' इ. ग्रंथातील विषय विवेकसिंधूत आले आहेत. या ग्रंथात अनेक पारिभाषिक व संस्कृत शब्द येथे पाहावयास मिळतात. पंचवीस संस्कृत ग्रंथातील आठशे अवतरणे 'विवेकसिंधू'त आली आहेत. त्यातील संस्कृत

मात्र अशुद्ध आहे. या ग्रंथाच्या पूर्वार्धात स्वरूपसमावेश, स्वानुभावदृढीकरण तत्त्वसृष्टीकथन, ईश्वरतनुत्रयकथन, त्वंदकारण, लिंगदेह विवरण, स्थूलदेहकथन व सर्व ब्रह्मति विवरण ही प्रकरणे आली आहेत. उत्तरार्धात स्थूलदेहनिरसन, लिंगदेहनिरसन कारणदेहनिरसन, महाकारण देहनिरसन, ईश्वर तनुत्रय, प्रपंचप्रलयविवरण, तत्त्वदार्थशोधन, जीवपरमात्मातादात्म्यपूर्वक मुक्तिस्वरूप विवरण, भेदखंडनपूर्वक अद्वयस्वरूपप्रतिपादन, अद्वैतप्रतिपादन, सच्चिदानंद पदत्रयविवरण, गुरुमाहात्म्यकथन ही प्रकरणे आहेत.

पूर्वार्धाच्या पहिल्या प्रकरणात सद्गुरूची व सद्शिष्याची लक्षणे सांगितले आहेत. दुसऱ्या प्रकरात गुरुमाहात्म्य कथन करून ब्रह्मानुभूतीचे वर्णन केले आहे. पुढे ईश्वराच्या लिंगदेहाचे वर्णन असून नंतर स्थूल देहाच्या उत्पत्तीविषयी निवेदन आहे. पाचव्या प्रकरणात जीवसृष्टी कशी निर्माण झाली. याबद्दलचे वर्णन येते. सातव्या प्रकरणात वेदान्तातील 'सर्व ब्रह्मोति' या पदाचे विवरण आले आहे. अशी एकूण सात प्रकरणे पूर्वार्धात आहेत.

'तत्त्वमसि' या महाकाव्याच्या विवरणाने विवेकसिंधूचा उत्तरार्ध सुरू होतो. या महाकाव्याचा आशय विवरण करताना नैयायिक, वैशेषिक, चार्वाक इत्यादींचा उल्लेख येतो. मुकुंदराजांनी चार्वाकमताचे खंडन केले आहे. तेराव्या अध्यायात अविद्या व माया यांचे विवरण आहे. चौदाव्या प्रकरणात सायुज्यमुक्तीचे वर्णन आहे. तर सतराव्या प्रकरणात सच्चिदानंदपदाचे विवरण आहे. आठराव्या प्रकरणात गुरुमाहात्म्य वर्णन केले असून आपली परंपरा सांगितली आहे.

मुकुंदराजांना वेदान्ताबद्दल प्रेम आणि अभिमान आहे. वेदान्तशास्त्र हे सिंहाप्रमाणे असून इतर पाच शास्त्रे ही कोल्ह्याप्रमाणे आहेत. वेदान्तशास्त्रासमोर इतर शास्त्रे तुच्छ आहेत. त्यामुळे वेदान्तच प्रमाण मानावा असे मुकुंदराज म्हणतात.

“पाचही दुरुषणे जंबुके । वेदान्त सिंहाचे ये हाके ।

आईकौनि म्हणती राख राखे । भजलो मी तुज ॥

म्हणौनि वेदान्त बोलावे । तेचि साच मानावे ।

येर वावो सांडावे । पाखांड मत ॥”

मुकुंदराज स्वतः नाथपंथी असल्यामुळे 'विवेकसिंधू' त योगानुभवाचेही वर्णन आहे. हा ग्रंथ सर्वसामान्य जनतेसाठी असल्यामुळे मुकुंदराजांनी सगुण भक्तीचे निरूपण या ग्रंथात केले आहे. सगुण भक्ती ही सामान्यजन आणि सांसारिकांना जमणारी आहे. म्हणून अठराव्या प्रकरणाच्या समारोपप्रसंगी राजयोगाचे समर्थन केले आहे. एकूणच, मुकुंदराज भक्तिमार्गालाच राजयोग म्हणतात. गुरुकृपेने हा राजयोग प्राप्त झाल्यावर वेदशास्त्र, अष्टांगयोग यांचा अभ्यास करावा लागत नाही. भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य हे भवरोगावरील औषध आहे. असे मुकुंदराजांनी स्पष्ट केले आहे. याविषयीच्या मुकुंदराजांच्या पुढील दोन ओव्या पाहता येतील.

“न पडे वेदशास्त्राचा पांगु । अभ्यासावा न लगे अष्टांग योगु ।

जरी पाविजे राजयोगु । श्री गुरुप्रसादे ॥
भक्ति ज्ञान वैराग्य । हे श्रवणाचे सौभाग्य ।
भवरोगिया आरोग्य । तेणेचि औषधे ॥”

भारतीय परंपरेत गुरुभक्ती आणि गुरुश्रद्धा यांना विशेष महत्त्व आहे. ‘गुरु हा सूर्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. कारण सूर्य बाहेरील अंधःकार नाहीसा करतो तर गुरु अंतःकरणातील अज्ञानरूपी अंधःकार नाहीसा करते. गुरु हा कल्पतरूपेक्षा श्रेष्ठ आहे.’ गुरुकृपा होणे हे मुक्तीपेक्षाही श्रेष्ठ वाटते. विवेकसिंधूमधील मन्हाटे बोल ओबडधोबड असले तरी ते रसमय आहेत. त्यामध्ये विवेकाचा झळाळा आहे. हे वर्णन करताना कवी म्हणतो,

“उस किरु दिसे काळा । परि घेणे रसाचा गळाला
तैसे आरूष बोल परि झळाळा । दिसे विवेकाचा ॥”

शृंगार रसापेक्षा ब्रह्मरसाचे महत्त्व मुकुंदराजांना अधिक महत्त्वाचे वाटते, म्हणून अ.ना.देशपांडे ‘विवेकसिंधू हा कवितारतीचे विलासवन नव्हे तर तो योगेश्वराचा आश्रम आहे.’ असे म्हणतात. (देशपांडे अ. ना, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला, पृ. २५४) परतत्त्वाचा स्पर्श झाल्यामुळे मुकुंदराजांची वाणी अंतःकरणांना जाऊन भिडते. यातील रूपके, दृष्टांत पाहण्यासारखे आहेत. आरंभी ब्रह्म, मध्ये प्रपंचस्वरूप व अंती ब्रह्म हा विषय स्पष्ट करण्यासाठी मुकुंदराज दृष्टांत देतात. “आदी अंती साळी देखिली । मध्ये तृष्णाकारे विरुढली । परि सर्व साळी येणे शब्द बोलिली । विबुधजनी ॥” चुंबक जवळ येताच ज्याप्रमाणे लोखंड विचित्र रितीने फिरू लागते. त्याप्रमाणे अकर्ता व स्वतंत्र असा जो तू (परमात्मा) त्या तुझ्यामुळे जडदेह फिरू लागतो. हा दृष्टांत उल्लेखनीय आहे. तसेच मुकुंदराजांनी अनेक पारंपरिक दृष्टांत दिलेले आहेत. लाटांच्या रूपाने पाणी आकार कशा रीतीने धारण करते. अलंकारांच्या रूपांनी सोने कशा पद्धतीने नटते. त्याप्रमाणे अव्यक्त ब्रह्मच विश्वाच्या रूपाने व्यक्त होते. एकूणच, ‘विवेकसिंधू’त नवरस नसले तरी परतत्त्वस्पर्श आहे आणि हेच या ग्रंथाचे सामर्थ्य आहे. येथील ब्रह्मरस अथवा शांतरस विद्वतजनांना मोहवील असा आहे, यात शंका नाही.

डॉ. प्र. न जोशी म्हणतात, ‘विवेकसिंधू’ ची भाषा त्याच्या आद्यत्वाच्या तुलनेने प्राचीन वाटत नसल्याचे अनेकदा सांगितले जाते. ‘मात्र विवेकसिंधूची लोकप्रियता, पाठांतर, मनन, चिंतन, वाचन, प्रसार इ. कारणांमुळे व अनेक प्रतीच्या हस्तांतरांमुळे भाषेस अर्वाचीनत्व आले असण्याची शक्यता आहे. तसेच वेदान्तशास्त्र, ब्रह्मनिरूपण अध्यात्मविचार यांची परिभाषा मुकुंदराजांनी सिद्ध केली.’ (जोशी प्र. न. मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास, पृ. ९५) तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने ‘विवेकसिंधू’ आणि ‘अमृतानुभव’ या दोन ग्रंथात बरेच साम्य आहे. ‘विवेकसिंधू’ आणि ‘गुरुचरित्र’ या दोन ग्रंथातही शब्द, अलंकार आणि प्रयोग या दृष्टीने बरेच साम्य आहे. विवेकसिंधूतील अनेक विषय दासबोधात आले आहेत. मृत्युंजय,

रेणुकादास, दासोपंत, संत तुकाराम, वामन पंडीत, केसरीनाथ, कृष्णदर्याणव मोरोपंत, महिपती इ. कवींनी मुकुंदराजांचा गौरव केला आहे. त्यावरून या ग्रंथाची थोरवी व प्रभाव दिसून येतो.

१.४.३ परमामृत :

मुकुंदराजांचा परमामृत हा ग्रंथ क्रमाने दुसरा असून त्यात 'विवेकसिंधू'तील विषय संक्षेपाने आले आहेत. यामध्ये चौदा प्रकरणे व तीनशे तेवीस ओव्या आहेत. योगवासिष्ठातील 'अमृत परम' 'अहं ब्रह्मास्मि' या शब्दावरून 'परमामृत' हे नाव मुकुंदराजांना सुचले असावे, असे अ. ना. देशपांडे यांचे म्हणणे आहे. प्रामुख्याने हा ग्रंथ जिज्ञासू व मुमुक्षुंसाठी लिहिला आहे.

ना. कृ. खाजगीवाले यांच्या 'परमामृत रहस्य' या ग्रंथात पुढील ओवीचा निर्देश होतो.

“शके अक्राशे दाहोत्तरी। श्रीअंबा नाम नगरी।

परमामृत ग्रंथ निर्धारी'। प्रगट झाला' असा निर्देश आहे.'

वरील ओवीवरून हा ग्रंथही अंभोरे येथेच लिहिला असावा असे वाटते. मंगलाचरणातील गुरू माहात्म्य, अन्य मताचे खंडण करणारे दुसरे प्रकरण, महाकाव्य विवरण, स्थूलदेह, सूक्ष्मदेह, कारणदेह, महाकारणदेह यांचे निरसन, शून्यखंडण, अज्ञान खंडण मुक्तिरहस्य साक्षात्कार इ. विवेकसिंधूतील विषय या ग्रंथात संक्षेपाने आले आहेत.

'परमामृत' हा ग्रंथ भक्तिमार्गाचा उच्छेद करणारा आहे. परमार्थामध्ये सद्गुरूचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे. गुरूकडून आत्मानुभूती प्राप्त होते. पूजा अर्चा, तीर्थदाने, मंत्रतंत्र, इ. साधनांनी आत्मसाक्षात्कार होत नाही. अशा पद्धतीने गुरुबीजकथनाचे महत्त्व सांगताना मुकुंदराज म्हणतात,

“यालागी हृदयी गुप्त राख। स्वयं परमामृत चाख ॥

सर्व योगियांचा तिलक। होशील तुं ॥

परमामृत ग्रंथ प्रमाण। केले परमार्थाचे कथन ॥

जयासि पाहिले गुरुखूण। तेणे हाचि पाहावा ॥

पूजा स्नाने तीर्थे दाने। मंत्र तंत्र याग हवने ॥

कीजे तितुके फल भोगणे। स्वर्गादिक सर्वथा ॥

जपतप अनुष्ठाने। आणि नानापरिंची साधने ॥

मोक्ष न पाविजे आत्मज्ञाने। वांचेनिया सर्वथा ॥”

आत्मस्वरूप प्राप्त झालेल्यास जो स्वानुभव येतो त्यांचे उत्तम पद्धतीने मोठे रेखीव वर्णन बाराव्या

प्रकरणात केले आहे. पुढे मुकुंदराज म्हणतात, “स्वेदकंपादि उठती। भ्रष्ट सात्विक भाव प्रकटती। पावे साम्राज्य संपत्ति। रंक जैसा।।” ब्रह्मप्राप्तीच्या सुखापुढे स्वर्गसुख तुच्छ मानले गेले. यज्ञयागादी कर्मे, स्वर्गसुखादी वस्तू ब्रह्मसुखातून ओवाळून टाकाव्यात असे मुकुंदराज सांगतात. परमार्थातील अनेक तात्त्विक विचार तत्त्वज्ञान हे विविध उपमा आणि दृष्टांत वापरून साध्या सोप्या पद्धतीने सांगण्याचा प्रयत्न मुकुंदराजांनी केला आहे.

१.४.४ पवनविजय :

विद्यार्थी मित्रहो, मुकुंदराजांच्या नावावर नोंदविलेला हा आणखी एक ग्रंथ असे प्रतिपादन महाराष्ट्रावर सारस्वतकार वि. ल. भावे यांनी केले आहे. “हा ग्रंथ पवनविजय। सर्व कामनेचा करी जय विवेकसिंधूचा अन्वय। सारांश येथ कथियेला।।” हा पवनविजयातील उल्लेख लक्षात घेणे आवश्यक आहे. शिवपार्वती संवादरूपाने सांगितलेल्या या ग्रंथात ‘विवेकसिंधू’ तीलच विषय आलेले आहेत. कृ.पा. कुलकर्णी यांच्या मते कोणी हरिहरदास या ग्रंथाचा कर्ता असावा.

१.४.५ मूळस्तंभ :

मुकुंदराजांच्या नावावर मोडणारा हा ग्रंथ वस्तुतः दत्तात्रय अवधूत यांनी लिहिलेला आहे. असे प्रो. कुलकर्णी यांचे मत आहे.

१.४.६ गुह्यसप्तक :

डॉ. रा. ग. हर्षे यांना सापडलेल्या एका बाडात हे मुकुंदमुनींचे ‘गुह्यसप्तक’ आहे. या अभंगामध्ये मुकुंदराजांनी स्वतःचा अनुभव कथन केलेला आहे. केवळ सात अभंगांचे छोटेसे आध्यात्मिक प्रकरणे यामध्ये आलेले आहे. उदा.

“सत्व रज तम हरपोनि गेले। द्विशाचि लावणि कैसे जालि।।१।।

गेलीया माझारी पाहाता न दिसे। स्वतंत्र प्रकाश सदोदीत।।२।।”

* पदे

अनेक कवीकृत पदसंग्रह भाग १ यामध्ये मुकुंदराजांची काही पदे आलेली आहे. “हे खुण अनुभवाची पिंडी परतोनि पाहे। आपोआप प्रकाशले तेणे आनंद राहे।।” हे त्यातले एक पद.

* संस्कृत विवेकसिंधू :

विवेकसिंधू, महाभाष्य, तत्त्वबोध, तत्त्वप्रबोध, विवेकार्णव अशा सात नावांनी संस्कृत ग्रंथ संबोधला गेला आहे, असे प्रो. कुलकर्णी म्हणतात.

विद्यार्थी मित्रहो, आद्यकवी मुकुंदराजांच्या काव्यग्रंथाचा एवढा परिचय करून घेतल्यानंतर आता

आपण त्यांच्या एकंदर तत्त्वज्ञानाविषयी विचार करूया.

आपल्या तत्त्वज्ञानाविषयी मुकुंदराजांनी “शंकरोक्तीवरी मियां बोलली हे वैखरी” असे स्वतःच म्हटले आहे. मात्र ही शंकरोक्ती कोणाची? शिवस्वरूपी आदिनाथांच्या परंपरेतील की आद्यशंकराचार्यांच्या अद्वैतमास अनुसरणारी! असे विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. कृ. पा. कुलकर्णी, मा. श्री. अणे, ल. रा. पांगारकर यांनी मुकुंदराजांनी शंकराचार्यांचा अद्वैत सिद्धांतच आपल्या ग्रंथात प्रतिपादन केला आहे. असे म्हटले आहे. याविषयी ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाचे व्यासंगी म्हणतात, ‘मुकुंदराज ‘विवेकसिंधू’त शांकरतत्त्वज्ञानाचा स्वीकार आणि विवेचन केल्याचे स्वतःच सांगतात तेव्हा अद्वैत आणि माया किंवा विवर्तवाद यांचा त्यांनी पुरस्कार केला, हे वेगळे सांगावयास नकोच. (पेंडसे शं. दा., श्री ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान, पृ. ४१८) या संदर्भात लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात की, ‘मुकुंदराज संपूर्णपणे शांकरमतास अनुसरत नाहीत. शंकराचार्यांचे ब्रह्मसूत्रभाष्ये व उपनिषदभाष्ये यांचे मंथन करून मुकुंदराजांनी ब्रह्मविचार व साध्यसाधन विचार हे ‘विवेकसिंधूत मांडले आहेत. मात्र शांकरगीता भाष्याची परंपरा मुकुंदराजांनी स्वीकारलेली दिसत नाही.’ (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, नवभारत, ऑगस्ट १९५९) परमेश्वराचे स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण असे चार व्यष्टिदेह सांगितले आहे. या मुद्यावर शांकर अद्वैत संप्रदायापेक्षा निराळा विचार मुकुंदराजांनी मांडलेला आहे. अशा काही महत्त्वाच्या मुद्यांबाबत मुकुंदराजांचे वेगळेपण त्यांनी दाखवून दिले आहे.

एकूणच, मुकुंदराजांनी मराठी साहित्याची मुहूर्तमेढ रोवली आणि आपल्या वाङ्मयाद्वारे धार्मिक आणि सामाजिक प्रबोधनाचे कार्यही केले. विद्यार्थी मित्रहो, आपण यानंतर महंदबा व तिने रचलेली धवळे यांचा परिचय करून घेणार आहोत.

१.५ महंदबा :

मराठी भाषेत पहिली काव्य करणारी महानुभाव पंथातील अनुयायी कवयित्री महदाईसा उर्फ महंदबा ही एक अग्रगण्य व्यक्ती होती. महंदबा उर्फ रुपाईसाचा जन्मकाल (इ.स. १२२८ ते १३०३) किंवा शके ११५० ते १२२५ असा मानला जातो. तिचा जन्म यजुर्वेदी ब्राह्मण घराण्यात झाला. जालना जिल्ह्यातील पाडळी या गावच्या वायनायकांची ती द्वितीय कन्या होती. घरची परिस्थिती चांगली होती. घरी नोकर चाकर होते. तिचे वडील वायनायक व माता कामाईसा धार्मिक व परमेश्वरावर विश्वास ठेवणारे होते. त्यांची शेती होती पण त्याबरोबरच ते व्यापारही करत असत. शिवाय वतनाची गावे त्यांना मिळाल्यामुळे सरदार जहागिरदाराप्रमाणे ते थाटाने वैभवाने राहत होते. महंदबेचा बालपणीच विवाह झाला होता. पुढे तिला वैधव्य प्राप्त झाले आणि ती पाइकाप्रमाणे राहू लागली. त्यावेळी तिला श्रीचक्रधरांचे प्रथम दर्शन नागदेवासमवेत पाटवध येथे झाले. नंतर ती चक्रधरांच्या सहवासात आली. नंतर त्यांची शिष्या बनली. मूलतः ती अत्यंत विरक्त आणि बुद्धिमान होती. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर स्वामी आणि गोविंदप्रभू (श्रीचक्रधरांचे गुरू) यांचा सहवास तिला लाभतो. ती महानुभवांचे प्रवित्र धर्मक्षेत्र आणि तीर्थक्षेत्र ऋद्धिपूर याठिकाणी जाऊन राहते. या ठिकाणी तिने श्रीचक्रधरस्वामी आणि यांचे गुरू श्रीगोविंदप्रभू

यांची अगदी निष्ठेने सेवा केली. महदंबेचे मूळ नाव रूपाई तिच्या पणजी वरून चक्रधरांनी महदाइसा हे नाव ठेवले. ही महदाइसा महादेवरायाची पुरोहित होती. पण ही महदंबा बालपणीच वैधव्य आल्यामुळे त्या काळाच्या प्रथेनुसार माहेरी आली. तिथे तिला प्रतिष्ठा होती. तिचे चुलत बंधू नागदेवाचार्य हे तिचे पुढे गुरू झाले. तसेच श्रीचक्रधर स्वामींचे शिष्य रामदेव उर्फ दादोस यांची आबाइसा उमाइसाप्रमाणे चक्रधरांना ती अनुसरली. महदाइसा ही विरक्त तशीच जिज्ञासू होती. नागदेवांचा निकटचा सहवास तिला होताच धवळ्यांचा पूर्वार्ध ज्ञानेश्वरांपूर्वी निर्माण झाला असावा व उत्तरार्ध शके १२३४ पूर्वी केव्हातरी तयार झाला असावा असा विचार संशोधक करतात. (वा. ना. देशपांडे, आद्य मराठी कवियित्री, पृ. १२)

१.५.१ धवळे - पूर्वार्ध :

धवळे म्हणजे लग्नात गावयाचे वरविषयक गीत. महदाइसेच्या नावावर धवळ्यांचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध आहे. धवळ्यांचा पूर्वार्ध ज्ञानेश्वरांपूर्वी निर्माण झाला असावा व उत्तरार्ध शके १२३४ पूर्वी केव्हा तरी तयार झाला असावा. असा तर्क संशोधक करतात. (वा. ना. देशपांडे, आद्य मराठी कवियित्री, पृ. १२)

या धवळ्यांतून महदंबेने श्रीकृष्ण रुक्मिणीच्या लग्नाची म्हणजे रुक्मिणीस्वयंवराची कथा सांगितली आहे. यावेळी रचलेल्या धवळ्यांच्या पूर्वार्धातील धवळ्यांची संख्या ८३ इतकी आहे. धवळ्यांच्या पूर्वार्धात रुक्मिणीहरणाचा कथाभाग आला आहे. धवळ्यांचा पूर्वार्ध हे एक पारंपारिक स्वरूपाचे कथाकाव्य असल्याने एक स्वतंत्र काव्यकृती म्हणून त्याचे मोल खूप महत्त्वाचे आहे. ही कलाकृती निर्माण करित असताना एखादी अभिजात कलाकृती निर्माण करताना जातिवंत कलावंतांची जी भूमिका असते, तीच भूमिका महदंबेची होती.

“श्रीप्रभू म्हणती : वीवाहो करावा, मग म्हाइंभटे आवघी वऱ्हाडाची अइती केली। बाहीरि मांडवाचा द्वारी मंगळतुरे वाद्यंतरे वाजति. मग ऐसा अवसरी लोकु धवळ गाति.....”

धवळ्यांचे कथासूत्र सुरुवातीला ‘वीव्हावे स्वीकारू’ या प्रसंगाशी निगडित असले तरी या प्रसंगाचे प्रसंगत्वच ते नष्ट करून टाकते हे धवळ्यांच्या सुरुवातीच्या कडव्यावरून लक्षात येते. श्रीगोविंदप्रभूंच्या सूचनेवरून त्यांच्याच काल्पनिक विवाहप्रसंगी महदाइसाने धवळ्यांचा पूर्वार्ध रचिला आहे. या कथाकाव्यात तिने कृष्ण-रुक्मिणीचीच कथा गाइली आहे. धवळ्यांच्या सुरुवातीचे कडवे पाहता येईल. पण त्याचबरोबर चक्रधर, गोविंदप्रभू व नागदेवाचार्य यांच्यावर तिची विलक्षण निष्ठा होती. महदंबा ही जशी विदुषी होती तसे तिचे व्यक्तिमत्त्वही कलासंपन्न असे होते. चांगल्या रांगोळ्या काढण्यात ती पटाईत होती. तसेच ती चांगली सुगरणही होती. चक्रधर काशीयात्रेला जाणार होते. त्याआधी तिने त्यांना ‘श्वेतउपहार’ (सर्व पदार्थ पांढऱ्या रंगाचे) दिले होते. महानुभाव पंथाबद्दल तिला फार मोठा अभिमान होता. महदंबा ही संवेदनशील, सौंदर्यदृष्टी असलेली, नीटनिटकेपणा, चौकसपणा, जिज्ञासूपणा असलेली सुगरण, गाणे गाणारी, रांगोळी सुंदर काढणारी दक्ष कार्यकर्ती होती. पण तिचा स्वभाव मात्र परखड आणि स्पष्ट होता. पंथातील लोक तिला घाबरत. इतका तिचा वचक होता. कठोर शिस्तीचे पालन ती स्वतः करी आणि इतरांनाही

करायला लावी. शिष्यांनी दुपारी झोपलेले तिला आवडत नसे. इतरांशी आध्यात्मिक चर्चा करायला तिला आवत असे. नानाविध अनेक प्रकारचे आध्यात्मिक प्रश्न ती चक्रधरांना विचारायची. प्रश्नोत्तरे करून आपले ज्ञान वाढविण्यासाठी तिची असलेली धडपड, हा तिचा गूण चक्रधरांना आवडला. या तिच्या गुणांवरून तिची स्तुती करताना चक्रधर म्हणतात, “म्हातारी जिज्ञासक : म्हातारी चर्चक म्हातारी एथ काही पुसतचि असे” तर तिच्या देहावसानानंतर नागदेवाचार्य तिच्याविषयी म्हणतो, ‘म्हातारी धर्मरक्षक प्रीतिरक्षक, सहदयत्वे दुःख-निर्वेदुः’ गोविंदप्रभूच्या सहवासात असतानाच तिला काव्यलेखनाची स्फूर्ती मिळाली होती. गोविंदप्रभूच्या विवाह प्रसंगाच्या निमित्ताने तिले धवळ्यांचा पूर्वार्ध रचला होता. तिचा जन्म आणि मृत्यू याविषयी निश्चित अशी काहीच माहिती उपलब्ध नाही. मात्र नवगाव (हैद्राबाद) येथे तिचा अंत झाल्याचे मानले जाते. महदंबेने आपले एकूणच आयुष्य सत्पुरुषांच्या सेवेत आणि तीर्थयात्रा करण्यात घालविले.

१.५.२ धवळ्यांची निर्मिती :

चक्रधरांचा विश्वास महदंबेवर चक्रधर स्वामी महाराष्ट्रभर फिरत असत. त्यामुळे ती चक्रधरांच्या अनुज्ञेनेच रिधपूर येथे वास्तव्य करणाऱ्या शिष्यमंडळीत गोविंदप्रभूच्या आश्रयाला होती. श्री गोविंदप्रभूचरित्र या चरित्रग्रंथातील लीळा क्र.-२२४ ही श्रीगोविंदप्रभूच्या वीव्हावो स्वीकारू संबंधीची आहे. आणि तिच्या संदर्भातच महदंबेने धवळे गाइले असल्याची माहिती आपणास मिळते. अशा या रीतीने मराठी भाषेतून काव्य लिहायला सुरुवात करणारी केवळ काव्य लिहिणारीच नाहीतर ‘धवळे’ या कथाकाव्यासारखा ग्रंथ लिहिणारी ही उज्वल ‘पहाटप्रभा’च म्हणावी लागेल.

थोडक्यात, श्रीगोविंदप्रभूंचीच “वीव्हावो स्वीकारू” ची लीळा आरंभिली आहे. आणि त्या निमित्ताने महदंबेला विवाहासंबंधीची गीते गाण्यासाठी सांगितले तो प्रसंग असा-

धवळा हा शब्द धव+ल (स्वार्थ) असा बनला असून याचा अर्थ लग्नात गावयाचे वराविषयी गीत असा होतो. धवल हा प्राचीन लोकगीतांचा एक वृत्तप्रकार असून त्यांच्या निर्मितीची कथा ‘ऋद्धिपूरचरित्रात’ आलेली आहे.

वधूवरांसाठी बाशिंग घेऊन चाललेल्या एका तेलिणीला श्रीगोविंदप्रभूंसाठी एक बाशिंग देण्याची विनंती महदंबेने केली. मग ते बाशिंग तिने गोविंदप्रभूंच्या मुकुटी बांधले. कांकण बांधले, हळद लावली, श्रीप्रभूंच्या सांगण्यावरून ‘तुरे वाजो लागली : वडे मांडे केले : फक्त नवरीमुलगी ठरवावयाची राहिले आणि गोसावियांसि वीव्हायाची प्रवृत्ती जरि होईल तरि मी आपुली कन्या देईन’ असे ईश्वर नायकांनी जाहीर करून टाकले. गोसाव्यांना म्हणजे श्रीप्रभूंना मुलगी स्वीकारण्याची जेव्हा विनंती केली तेव्हा ‘कोपु नटेले : लग्न झाले नाही’ पण ‘आवघेयां लोका जेवणावळी केली मग महदांइसेने धवळे गायिले, गोसावी म्हणीतले : आवो मेली जाए गाए म्हणे : महदाइसी म्हणीतले : काई गाओ जा: गोसावी म्हणीतले :

भावो कृष्ण रुक्मिणी गाय म्हणे तुरया थाट, गाय म्हणे :’ अशा रितीने महदाइसेने श्रीप्रभूंच्या उत्तेजनाने धवळे रचले आणि गायिले.

“श्री सर्वेश्वराचे शिरी धरुनिया चरण

मग धवळी गाईन गोविंदराणा

जेणे रुक्मिणी हरीयली तेणे पवाडे केले अद्भुत

पाविजे परमगती भक्ती,, आइकता श्रीकृष्ण चरित्र”

वरील काव्यातील ‘श्री सर्वेश्वर, गोविंदराणा’ हे शब्द महानुभाव पंथातील काही व्यक्तींचा निर्देश करण्यासाठी योजिले गेले आहेत, पण हे शब्द देखील श्रीकृष्णाचाही निर्देश करतात. मग “धवळी गाईन गोविंदराणा” हा धवळ्यांचा जन्महेतू आहे. तो प्रकट होतो न होतो तोच “जेणे रुक्मिणी हरियलि तेणे पवाडे केले अद्भुत” असे विशेषणात्मक चरण योजून महदंबा श्रीगोविंदप्रभूंच्या दिशेने वाटचाल करणाऱ्या कथेचा ओघ सुरुवातीलाच मोठ्या कुशलतेने श्रीकृष्णचरित्राच्या दिशेने वळवून घेते.

धवळे एक एक कथाकाव्य आहे. एकाच वेळी ती जशी एक कथा आहे तसेच ते काव्यही आहे. रुक्मिणीहरणाच्या घटनेस लाभलेले हे कथात्मक काव्यरूपही पुन्हा एक परंपरा निर्माण करताना दिसते. धवळ्यांनंतरच्या काळात या कथेने वेगवेगळी रूपे धारण केलेली दिसून येतात.

धवळ्यांच्या पूर्वार्धात रुक्मिणीहरणाचा कथाभाग आला आहे. ही रुक्मिणीहरणाची कथा म्हणजे तेराव्या शतकातील एका कविमनाला एका पुराणप्रसिद्धकथेचे एका मर्यादित अर्थाने भावलेले रूप आहे. या पूर्वार्धात रुक्मिणीने कृष्णास लिहिलेल्या पत्रिकेचा मात्र कुठेच उल्लेख आलेला नाही. विप्राचा निरोप, कृष्णागमन, आंबिकापुरात त्याचे वास्तव्य आणि आंबिकेच्या दर्शनास आलेल्या रुक्मिणीचे हरण इ. प्रसंग भागवतातील आलेले आहेत. कृष्णाला पाहिल्यानंतर रुक्मिणीची झालेली अवस्था महदंबेने परिणामकारकरित्या वर्णन केले आहे. कृष्णाला न्हाऊ घालत असता त्याचे रुपयौवन पाहून रमणीची झालेली ‘चित्रिस्त अवस्था’ महदंबा कौशल्याने वर्णन करते. कृष्णाच्या रूपाचे वर्णन करताना आपल्या मनातील अभिलाषेचा रुक्मिणीस संशय येऊ नये म्हणून ‘तुझा पती आम्हा पिता दुजा न आठवे विचारू’ अशी गोपींनी केलेली सारवासारव यातून स्त्रीमनाचे सुंदर दर्शन घडते. प्रसंगनिर्मितीसोबत रुक्मिणी, कृष्ण, बळिभद्र विप्र यांची व्यक्तिचित्रेही जिवंत वाटावीत अशा पद्धतीने महदंबा हीने रेखाटली आहेत. धवळ्यांच्या पूर्वार्धात शेवटी ‘महदाइसा गोविंदरावो धवळे आइकवले’ असा उल्लेख करते.

एकूणच या धवळ्यांतून लोकसाहित्याचे चैतन्य लोकजीवनाचे रंग व लोकभाषेची सहज सुंदर चैतन्य लयबबद्ध वळणे प्रकट होतात. त्यामुळे पुढे समृद्ध पावलेल्या मराठी आख्यान काव्यपरंपरेहून धवळ्यांचे स्वरूप पृथगात्म अकृत्रिम आणि प्रत्ययकारी वाटते.

१.५.३ उत्तरार्ध :

मराठीतील आद्य कथा - कविता कृष्ण - रुक्मिणी यांच्या विवाहाची असून ती महदाइसा नावाच्या एका स्त्रीने रंगवावी हा केवळ एक योगायोग म्हणावा लागतो. कारण या रुक्मिणीच्या स्वयंवराची कथा पुढे अनेक कवींनी मराठीत अतिशय सुंदररित्या रंगविली आहे.

धवळ्यांच्या उत्तरार्धाचे सारे श्रेय पूर्णपणे महदंबेकडे जात नाही. तर ते म्हाइंभट आणि लक्ष्मीद्रभट यांच्याकडेही जाते. एके दिवशी या दोघांनी 'रुक्मिणीसैवर का न करा?' अशी महदंबेला विचारणा केली. तेव्हा पूर्वी गोविंदप्रभूंच्या निमित्ताने जमले, पण आता मला हे कसे जमणार? असे तिने उत्तर दिले. तेव्हा त्या दोघांनी महदंबेला सांगितले, "आम्हा शब्द घडवूनि : तुम्ही गा!" असे म्हटल्यावर महदंबेने हे धवळे गायिले व म्हाइंभट व लक्ष्मीद्रभट या दोघांनी ते लिहून घेतले म्हणून धवळ्यांच्या उत्तरार्धाचे सारे कर्तृत्व महदंबा, म्हाइंभट व लक्ष्मीद्रभट या तिघांकडे जाते. उत्तरार्धातील धवळ्यांची संख्या ६३ असून त्यांचा लेखनकाल इ.स. १३०८ (श.१२३०) साधारणपणे मानला जातो.

धवळ्यांच्या उत्तरार्धात रुक्मिणीस्वयंवराचा कथाभाग आला आहे. प्रारंभी "सर्वेश्वराचे शिरी धरुनिया चरण : मग धवळी गाइन गोविंदराणा" असे ईश्वराला वंदन केले आहे. आणि मग रुक्मिणीहरणाची कथा सांगितली आहे. ज्याने रुक्मिणीहरणाचे अद्भुत पवाडे केले त्या श्रीकृष्णाची कथा भक्तिभावाने ऐकल्यास परमगती प्राप्त होईल, असा महदंबेचा विश्वास आहे. उत्तरार्धात कृष्ण-रुक्मी युद्ध, रुक्मीला रथाला बांधून "अर्धमीसी भादरूनी अर्धभागी जे केले क्षौर" अशी कृष्णाने दिलेली शिक्षा आणि शेवटी "मेव्हणा म्हणून रुक्मीची थट्टा केली." असे दिलेले उत्तर यांसारख्या प्रसंगातून सहजसुंदर विनोदनिर्मिती झालेली दिसते. कृष्णाचे रुक्मिणीसह द्वारकेस आगमन, नगरप्रवेश इ. प्रसंग स्वाभाविक आहेत असे वाटतात.

महदाइसा धवळ्यांतून स्त्रीसुलभ भाषाविष्कार करताना दिसते. स्त्रीस्वभावाचे ठराविक निरीक्षण करते आणि त्याचे वर्णन करते. उदा. कृष्णाला पाहिल्यानंतर रुक्मिणीची अवस्था -

“सौंदर श्रीकृष्ण देखियला झळकता

तव तिथेचे आकर्षले चीत

कैसी संभ्रमीत जाली मांडावरूनिया घालू पाहे झेप

तवं वीप्रे सांवरीली बाळी म्हणे देवी नव्हे

तुमचे उचीत।”

अशी झाली. कृष्णाचे रूप पाहिल्यानंतर इतर स्त्रियांच्या मनात त्याच्याविषयी अभिलाषा निर्माण झाली.या गोष्टीचा संशय रुक्मिणीला येऊ नये. म्हणून "तुझा पती आम्हा पिता, दुजा न आठवे विचारू" अशी सारवासारव त्या करतात. याशिवाय रुक्मिणी, श्रीकृष्ण, बलिभद्र, विप्र यांची व्यक्तिचित्रेही महदंबा

जिवंतपणे रेखाटते. यातील काही प्रसंगातून 'महदाइसेच्या विनोदी शैलीचाही प्रत्यय येतो. अशा या वैशिष्ट्यपूर्ण काव्याचे वर्णन करताना वा. ना. देशपांडे म्हणतात, "महदाइसा ही जशी आद्य कवयित्री, तसे तिचे 'धवळे' हे या विषयावरील स्वतंत्र काव्यामधील आद्य काव्य होय. नरेंद्रच्या रुक्मिणीस्वयंवरात सर्वत्र उपमा उत्प्रेक्षाच्या चंद्रज्योती व भुईनळे सरसरत आहेत. तसा लखलखाट, धवलपणा नसला तरी त्यात निरंजनाची शुचिता खचित आहे. साधेपणा हा तर या काव्याचा प्राणच होय. साधे वर्णन, साधी भाषा व साधे विचारविकार असूनही एखादे काव्य हृदयंगम कसे होते याचा धवळे हा उत्कृष्ट आदर्शच म्हटला पाहिजे." (वा. ना. देशपांडे (सं) महदंबा: आद्य मराठी कवयित्री, पृ. २१)

सर्वांना आद्यस्थानी वाटणारी महदंबा हिच्या धवळ्यातून स्त्रीसुलभ भावाविष्कार करताना दिसून येते. औक्षण करणे, तैलादी मर्दणे, लोणवाण, केळवाण, मूळ ऱ्हाण करणे, रुखवत देणे, वरास बाशिंग बांधणे, त्याला मंडपात येताना वधूमाय व वरमाय यांनी ओवाळणे, नर्तकीचा नाच होणे इ. सोहळे धवळ्यांच्या पूर्वार्धात व उत्तरार्धात आले आहेत. अंगास चंदनाची उटी व कपाळावर कस्तुरीचा टिळा, अन्नाला कापराचा सुवास, नवऱ्याचे उष्टे पत्नीने खाणे, मेव्हण्याची थट्टा करणे इत्यादी विषय या पहिल्या काव्यात आले आहेत.

स्वाभाविकता, गतिमानता, सहजसुंदरता, आणि स्त्रीसुलभता हे धवळ्यांचे उदून दिसणारे असे विशेष आहेत. या कथाकाव्यातून प्रसंगचित्रण, आणि व्यक्तिचित्रण अशी दोन मुख्य अंगे प्रकट होतात. ही स्वयंवरकथा असली तरी रुक्मिणीच्या श्रीकृष्णावरील शृंगारिक प्रेमाची कथा नाही, तर भक्तिभावाची कथा आहे. आणि मराठीत ही कथा स्वतंत्रपणे प्रथमच आणण्याचे श्रेय महदाइसेचे आहे.

१.५.४ मातृकी रुक्मिणीस्वयंवर :

मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर या नावाचे (११० अंभंग) आणखी एक आख्यानकाव्य महदाइसेच्या नावावर आहे. एकूण ओवीसंख्या १०९ असून १ ते ८२ ओव्यात 'क' ते 'क्ष' पर्यंत मातृका आहेत. ३ ते १०१ ओव्यांत 'न' पासून 'उ' पर्यंत व नंतर भ-ट-द-व-म-न-व असा अक्षरक्रम आहे. काव्यदृष्टीने अंभंगवृत्तीतील हे काव्य सरस ठरणारे आहे. रचनेचा सफाईदारपणा, लयबद्धता व निवेदनाची गतिमानता ही या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. कथानक आटोपशीर असून कुठेही पाल्हाळ नाही. कृष्णवर्णन, विप्राची पाठवणी, कृष्णदर्शनामुळे रुक्मिणीने सज्जावरून उडी घेणे इ. प्रसंग धवळ्यांमधून जसेच्या तसे याठिकाणी आलेले दिसतात. शब्दांचीही पुनरावृत्ती याठिकाणी आढळते. यावरून 'धवळे' या 'ध्वनी' चा मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर हा शब्द प्रतिध्वनी होय. हे वा. ना. देशपांडे यांचे मत यथार्थ वाटते.

थोडक्यात अधिक आटोपशीरपणे सांगितलेली एकंदर रचना सरस बांधणीची, कडव्यांच्या आरंभी क्रमाने मातृका आणलेल्या आहेत. ही त्याच्या रचनेतली एक खुमारी म्हणावी लागेल. एकशेदहा कडव्यांच्या या काव्यात महदाइसाने श्रीकृष्ण रुक्मिणीच्या विवाहाचा थाट पुन्हा वर्णन केलेला आहे. तो आपल्याला पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

“कांसे पितांबर कंठी कुंदमाळाः।
कांतु शोभे सावळा रुक्मिणीचाः ॥१॥
खांद्यावरि कावडि पडिभरे चालतुः।
तो खेळे वनांतु दत्तुसाए ॥२॥
गावो द्वारावती गोमतीए प्रांतीः।
गोदारीये क्रीडातीः चक्रपाणी ॥३॥”

अशा प्रकारे कडव्याच्या आद्याक्षरात मातृका (मुळाक्षरे) आणल्या आहेत. पण त्यात असावी तितकी शिस्त नाही. शिवाय त्यामुळेच रचना काहीशी कृत्रिम झाली आहे.

१.५.५ गर्भकांड ओव्या :

गर्भकांड ओव्या हे महादाइसेचे तिसरे काव्य उपदेशपर व नीरस आहे. याशिवाय प्रत्येक ओळीतील अद्याक्षरांचा क्रम साधण्याच्या उद्योगाचा विकास पंडिती काव्याच्या परंपरेत आलेला दिसतो. या गर्भकांड ओव्यातील पहिली व शेवटची ओवी पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

पहिली ओवी - ॐ नमो आदिबीजा । परमार्था सहजा ।

श्रीगुरू आदिराजा । नमन माझे ॥

अशी असून शेवटची - विखयांचे गडदरे । त्येजवीले दातारे ।

स्वामी चक्रधरे । महदंबेसी ॥

अशी आहे.

महादाइसेने रचलेली एक लहानशी आरती श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी ‘आद्य मराठी कवयित्री’च्या प्रस्तावनेत दिली आहे ती पुढीलप्रमाणे -

“अमरगण गगनी पाहाति आनंदे

काळिया-दमन केले राये गोविंदे ॥धृ॥

भुजंग जीणौनि आले मुरारी

ब्रीदावली पुढा पढती नागारी ॥

महादाइसांचे स्वामी श्री सर्वेस्वरू

तो पाहे वो सुंदरी परमेश्वरू ॥१॥”

आरती साधी पण गोड अूसन श्रीकृष्णभक्तीतून स्फुरलेली आहे.

याशिवाय महादाइसेने काही शीघ्र काव्यरचना केलेली आढळते. ती पुढीलप्रमाणे -

“गोमतीए तीरी। निळया गुढरा : राजेया गुजरा कृष्णराया।। नीळा गुढरू : राजा गुजरू : माणीकी मंडणी : श्रीचक्रधरू।।” (स्मृ. स्थ. ११३) यासारखी तिने केलेली चक्रधरांची भावपूर्ण व काव्यात्मक स्मरणे पाहिली की विठ्ठलप्रेमाने वेड्या झालेल्या जनाबाईंच्या अभंगाची आठवण होते.

१.५.६ महदंबेच्या काव्याची वैशिष्ट्ये :

विद्यार्थी मित्रहो, आपण महदंबेच्या काव्यरचना पाहिली, तिच्या एकूण काव्याची आपल्याला ठळकपणे काही वैशिष्ट्ये जाणवतात. कथाकाव्याची दोन मुख्य अंगे म्हणजे प्रसंगचित्रण आणि व्यक्तिचित्रण. या दोन्हीच्या बाबतीत या काव्यात एक अकृत्रिम साधेपणा आहे. सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत काव्यात गतिमानता आहे. कथानकात अनेक प्रसंगाची गुंफण कौशल्याने साधली आहे. रुक्मिणी, श्रीकृष्ण, बळीराम, सुदेव, रुक्मी, भोमक राजा, रुक्मिणीच्या सख्या इ. व्यक्तींच्या मनाचे विविध तरल मनाच्या विविध तरल भावना व्यक्तिचित्रणाच्या रूपात कवयित्रीने अतिशय सुरेख पद्धतीने रंगविलेले आहे.

काव्याच्या सुरुवातीला

“श्री सर्वेश्वराचे ‘सीरी धरुनिया चरण।

मग धवळी गाईन गोविंदराणा।।”

असे सर्वेश्वराला वंदन ती करते आणि मग.....

“जेणे रुक्मिणी हरीयली तेणे पवाडे केले अद्भुत।

पाविजे परमगती भक्ती आइकता कृष्णचरित्र।।”

अशी कथानकाची सुरुवात करते. धवळे व मातृकी स्वयंवर ही केवळ मराठीतील नव्हे तर भारतीय भाषांतीलही श्रीकृष्ण चरित्रावरील सर्वप्रथम रचना होय. सरळ, साध्या, आकर्षक कोठेही फाफट पसारा न करता संपूर्ण कथेचे निवेदन केलेले आहे. रुक्मिणी स्वयंवर ही कथा मुळातच शृंगारिक कथा आहे पण महादाइसेचे यातले वेगळेपण असे की तिने श्रीकृष्णकथेकडे शृंगारिक प्रेमकथा म्हणून न पाहता भक्तिभावाने पाहते. महानुभवांच्या इतर बहुतेक ग्रंथांमधून जसा श्रीकृष्णभक्तीचे संवर्धन करण्याचा प्रयत्न दिसतो व भक्तांच्या मनात हा भक्तिभाव रुजविण्याचा व श्रीकृष्णाविषयीचा भक्तिभाव अभिव्यक्त करण्याचा महादाइसेचा स्वयंवर कथा लिहिण्याचा मुख्य हेतू आहे.

धवळ्यांतून लोकसाहित्याचे चैतन्य, लोकजीवनाचे रंग आणि स्त्रीमनाचा उत्स्फूर्त वाङ्मयीन आविष्कार व्यक्त झाला आहे. ‘आइकता कृष्णचरित्र’ शृंगाराला थोडीही अवसर न देता रंजकता आणि लालित्य

यांच्या साहाय्याने सत्वशील शब्दसृष्टी कशी निर्माण करता येते हे महदाइसेच्या या काव्याने दाखवून दिले आहे. रुक्मिणीस्वयंवराची ही कथा नंतर अनेक कवींनी रेखाटण्याचे काम केले. पण मराठीत ही कथा स्वतंत्रपणे रेखाटण्याचे काम महदाइसेने केले.

विद्यार्थी मित्रहो, आपण मागे उल्लेख केल्याप्रमाणे या कथाकाव्याचा पूर्वार्ध हा श्रीप्रभूंच्या निधनापूर्वी म्हणजे शके १२०९ पूर्वी केव्हातरी रचला असावा असा अभ्यासकांचा अंदाज आहे. धवळ्यांच्या उत्तरार्धाच्या बाबतीत तो १२३४ च्या पूर्वी केव्हातरी रचला गेला असावा असे मानण्यात येते. तत्कालीन महाराष्ट्रातील विवाहपद्धतीचा तपशील समजण्याच्या दृष्टीने हे 'धवळ्या' तील सामाजिक उल्लेख खूप उपयुक्त ठरण्यासारखे आहेत.

मात्र नवगाव (हैद्राबाद) येथे तिचा अंत झाल्याचे मानले जाते. महदंबेने आपले एकूणच आयुष्य सत्पुरुषांच्या सेवेत आणि तीर्थयात्रा करण्यात घालविले.

१.६ समारोप :

विद्यार्थी मित्रहो, वरील सर्व ग्रंथाचा विचार करता आपल्या असे लक्षात येते की, इसवी सनाच्या तेराव्या शतकापासून मराठीमध्ये वाङ्मयनिर्मिती होऊ लागली. मराठीतील पहिलाच ग्रंथ तत्त्वज्ञान प्रधान आत्मनात्मविवेक सांगणारा असावा आणि त्याचे शीर्षकही विवेकसिंधू असावे हे विशेष होय. पण विवेकसिंधू पूर्वकालीन काही ग्रंथाचा आपण अभ्यास केला. यावरून आपल्या असे लक्षात येईल की, आठव्या शतकाचा प्रारंभ हा मराठीचा उत्पत्तिकाल म्हणून मानावयास हरकत नाही. या ग्रंथामध्ये मराठी भाषेचा आणि महाराष्ट्रात उल्लेख आपणास पहावयास मिळतो. म्हणजेच मराठीचे अस्तित्व सातव्या शतकात शब्दरूपाने आढळते. अकराव्या शतकात (शिलालेखाद्वारा) वाक्यरूपाने आढळते आणि बाराव्या शतकात ती ग्रंथरूपाच्या दालनात पर्दापण करताना आढळते. मात्र, मराठीतील ग्रंथकर्तृत्वाची सुरुवात मुकुंदराजांच्या विवेकसिंधू पासून झाली असे आपणास म्हणावे लागते.

१.७ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे :

योग्य पर्याय निवडा.

- १) मराठी वाङ्मयाचा वैभवशाली प्रारंभ कोणाच्या कारकिर्दीत झाला?
अ) देवगिरीचे यावदराजे ब) राष्ट्रकुट राजे क) शालिवाहन राजे
- २) मराठीतील आद्यग्रंथ कोणता?
अ) विवेकसिंधू ब) लीळाचरित्र क) स्मृतिस्थळ)
- ३) श्रवणबेळगोळच्या शिलालेखाचा शके कोणता?
अ) शके ९०५ ब) शके ११५० क) शके १०५०

- ४) विवेकसिंधू हा ग्रंथ कधी लिहिला गेला?
- अ) शके १९९० ब) शके १२१० क) शके १०५०
- ५) 'कुवलयमाला' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?
- अ) राजशेखर ब) सोमेश्वर क) उद्योतनसुरी
- ६) हेमांडपंतांनी कोणता ग्रंथ लिहिला?
- अ) चतुर्वर्ग चिंतामणी ब) विवेकसिंधू क) मानसोल्लास
- ७) मराठीतील पहिले वाक्य कोणते?
- अ) श्रीचामुण्डराजे करवियले ब) महंत राष्ट्र म्हणोनि महाराष्ट्र क) यांपैकी नाही
- ८) 'कर्पूर मंजरी' हे नाटक कोणाचे?
- अ) राजशेखर ब) सोमेश्वर क) मुकुंदराज
- ९) 'मानसोल्लास' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?
- अ) राजशेखर ब) उद्योतनसुरी क) सोमेश्वर
- १०) धवळे म्हणजे काय ?
- अ) लग्नात गावयाचे वराविषयक गीत ब) लग्नात गावयाचे वधूविषयक गीत
क) लग्नात गावयाचे सासूविषयक गीत ड) लग्नात गावयाचे सासऱ्याविषयक गीत

उत्तरे :

१) देवगिरीचे यादवराजे २) विवेकसिंधू ३) शके १०५ ४) शके १११० ५) उद्योतनसुरी ६) चतुर्वर्ग चिंतामणी ७) श्री चामुण्डराजे करवियले ८) राजशेखर ९) सोमेश्वर १०) लग्नात गावयाचे वराविषयक गीत

१.८ दीघोत्तरी प्रश्न :

- १) विवेकसिंधू पूर्वकालीन रचनांचा आढावा घ्या.
- २) मुकुंदराजांच्या वाङ्मयीन कामगिरीचा आढावा घ्या.
- ३) मराठीतील कथाकाव्य लेखन करणारी पहिली स्त्री म्हणून महदाइसेच्या काव्यग्रंथाआधारे तिची ओळख पटवा किंवा
- ४) गतिमानता, सहजसुंदरता आणि स्त्रीसुलभता हे महंदबेच्या कवित्वाचे विशेष आहेत. या विधानाची

सत्यता तिच्या काव्याआधारे पटवा.

५) महदंबेच्या धवळ्यांचा थोडक्यात परिचय करून द्या.

१.९ लघुत्तरी प्रश्न :

१) विवेकसिंधू या ग्रंथाचा थोडक्यात परिचय करून द्या.

३) टीपा लिहा :

१) विवेकसिंधू

२) परमामृत

३) पवनविजय

४) मातृकी रूक्मिणीस्वयंवर

५) धवळे - उत्तरार्ध

६) धवळे ० पूर्वार्ध

१.१० अधिक वाचन :

१. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा विवेक इतिहास : भाग पहिला, डॉ. अ. ना. देशपांडे.

२. महानुभव पंथ आणि त्याचे वाङ्मय : शं. गो. तुळपुळे.

३. प्राचीन मराठी साहित्यसंशोधन : डॉ. वि. भि. कोलते.

४. विवेकसिंधू : संपादक : कृ. पा. कुलकर्णी.

५. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला, शं. गो. तुळपुळे.

६. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप : प्रा. ह. श्री. शेणोलीकर.

७. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : डॉ. ल. रा. नसिराबादकर.

८. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : खंड तिसरा, संपादक: प्रा. रा. श्री. जोग.

१.११ उपक्रम :

१. मुकुंदराजांच्या 'अंभोरे' या स्थळाला भेट देऊन माहिती मिळवा.

२. महदंबेचे 'धवळे' हे काव्य मिळवून वाचा.
